

folytatását képezik. Vezető teoretikusuk, KALEVI WIIK, azt állítja, hogy a skandináv-germán nyelvekben (elsősorban a svédben) még ma is áttűnik egy ősi finnugor fonetikai sajátosság. RÉDEI KÁROLY (Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Bp., 1998. 119—21) részletesen elemzi és szakavatottan bírálja KALEVI WIIK és követőinek elméleteit. DÉCSY GYULA — anélkül, hogy bármiféle vitába bocsátkozna — kijelenti: „Maglehet, hogy a finnek Finnországban a skandináv-germánok nagy csoportjait asszimilálták a történelem előtti időkben (a Kr. u. 7. századig).” (The Linguistic Identity of Europe. Part II. Bloomington, 2000. 288).

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Leibniz, akit joggal tartunk szellemóriásnak, bizonyos mértékig hivatkozási alapja lehet a legújabb vitáknak, elméleteknek akár a magyar nyelvről vagy a magyar őshazáról, akár a finnségi népekről van szó; felfogása egyfajta „közbeeső” állomásként hatott a későbbi korok nézeteire, a teóriák irányaira. Azonban áttételes módon leginkább a szkíta nép- és nyelvvel összefüggésben gyakorolt máig kisugárzó hatást a magyar nyelvhasználat egyik úttévesztő áramlatára; ugyanakkor a magyar és a finnségi nyelvek együvé tartozására is felhívta a figyelmet. Ez a közelség hosszú késéssel ugyan, de genetikai (nyelvi) rokonsággá érett, és ma már joggal uralkodó pozíciót foglal el a magyar történelmi nyelvtudományban.

HEGEDŰS JÓZSEF

Leibniz and the Finno-Ugrians

Leibniz, one of the most prominent scholars of his time, was interested not only in natural sciences, mathematics, philosophy, etc. but in linguistics as well. As is known, he was presumably the first to declare the *close* linguistic connection between the Finnic languages and Hungarian. In accordance with his precursors and contemporaries, he was deeply immersed in the “primeval” Scythian and Celtic (or Scytho-Celtic/Celto-Scythic) languages; he considered them as chronologically distant ancestors of the German(ic) language(s). Lots of words were thought by him to have come from Celtic languages (e.g. *Kelt* > Germ. *Held*). — Leibniz was a determined proponent of the Finlanders and Laponians being the original settlers populating the Scandinavian Peninsula. Interestingly enough, there are present-day Finnish linguists claiming that the Finnish people have not come from Asia; that they represent the original population living in the same region from times immemorial. — As to the Hungarians, Leibniz was convinced that their original homeland might have been near the vast Volga—Caspian Sea region. Leibniz’s Scythian theories have left deep resonances on Hungarian language comparisons. Even today we find paracomparative writings focusing on the almost mythical Scythian origins of the Hungarian language in spite of the fact that the Finno-Ugrian origins of Hungarian have long been proved.

JÓZSEF HEGEDŰS

A hangváltozásokról

Ha csupán vázlatosan tekintjük is át anyanyelvünk vagy más nyelvek történetét, látjuk, hogy a mai nyelvállapot kialakulása szempontjából különösen fontos helyet foglalnak el benne — amint erre egykor már az újgrammatikusok rámutattak — a hangváltozások, amelyek például a szláv nyelvek fejlődésében jelentős morfológiai és szóképzésbeli következményekkel is jártak. Természetesen nem esetleges vagy véletlen jelenségek ezek, nem is a nyelv(ek) szeszélyei, hiszen, amint annak idején A. LESKIEN is hangsú-

lyozta: „ha elfogadunk tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára” (idézi R. H. ROBINS, *A nyelvészet rövid története*. Bp., 1999. 198). A hangváltozások vizsgálatában — úgy tűnik — három szempont érvényesült. Az első a leírás, azaz magának a szóban forgó jelenségnek a bemutatása, esetleg részletesebb dokumentálása. A második a változás terjedésének nyomon kísérése; ezen a területen megbízhatónak tűnő módszerek alkalmazásával érdekes eredményekre jutott a szociolingvisztika, amelynek vizsgálódási és leírási szempontjai természetesen nem mind merőben újak, hiszen a szociológiai megközelítés gondolata már a XIX. század végén felvetődött, elsősorban német nyelvészek munkáiban a mai kutatók megállapításaihoz kísértetiesen hasonló megfogalmazásokkal találkozunk. A harmadik — és minden bizonnyal legérdekesebb — szempont, azaz inkább megoldásra váró tudományos kérdés a hangváltozások okainak, indítékainak felderítése, illetve a kiváltó okok fizikai, pszichológiai és analógián alapuló magyarázata. A klasszikus magyarázatok mellett jelentős érdemei vannak ezen a területen is a szocio- és a pszicholingvisztikának. Alapjában véve igazat kell azonban adnunk ABAFFY ERZSÉBET megállapításának, miszerint a lehetséges okok feltárásával a tudomány máig adós (idézi GÓSY MÁRIA, *Hangtörténeti változások feltételezett okairól*: MNy. 1998: 276). Érdemes persze a korábbi forrásokhoz fordulni, mert jónéhány olyan elgondolás vagy feltevés maradt ismeretlen, továbbgondolatlan s így továbbfejlesztetlen, amelyek korukban, de mai szemmel nézve is előremutatónak voltak. Egy korábbi tanulmányomban (Nyr. 2000: 86—91) igyekeztem a hangváltozások klasszikus és modern interpretációit összefoglalni, ezúttal kissé részletesebben, több forrás alapján kívánok ismét ezzel a kérdéssel foglalkozni.

Az összehasonlító történeti nyelvészet — mint köztudott — elsősorban a genetikailag rokon nyelveket, valamint a kutatott nyelvekben olykor külső hatás nélkül is bekövetkező különböző változásokat vizsgálja. Tudjuk, hogy egyes nyelvek bizonyos hasonlóságaira már a XVIII. század végén felfigyeltek, SIR WILLIAM JONES szerint „a hasonlóság [ti. a szanszkrit, a görög és a latin között — Ny. I.] olyan nagyfokú, hogy nincs olyan filológus, aki e nyelveket kutatva ne jutna arra a következtetésre, hogy ezek a nyelvek egy közös forrásból erednek, amely, természetesen, lehetséges, hogy már nem is létezik” (JOHN LYONS, *Einführung in die moderne Linguistik*. 8. Auflage. München, 1995. 25). (Az idegen nyelvű munkákból vett idézeteket saját fordításomban közlöm; ha az idézet forrása nem eredeti alkotás, hanem német, horvát vagy szerb fordítás, az eredeti cím mellett a fordítás címét is megadom — Ny. I.). Kutatási módszerük eklektikussága folytán azonban az egybevető vizsgálódások akkor még nem vezethettek egzakt tudományos eredményekre. A klasszikus nyelveknek (szanszkrit, görög, latin) elsősorban a germán nyelvekkel való lexikális egyezéseit, illetve hasonlóságait dokumentálták, rendszerbe nem foglalt adalékokkal. Az első ilyen tárgyú módszeres tanulmányt a horvát származású indológus, FILIP VEZDIN írta: „De antiquitate et affinitate linguae zendicae, samscrdamicae et germanicae dissertatio”, s 1798-ban jelent meg (vö. MILAN MIHAJLEVIĆ, *Slavenska porredbena gramatika*. [Szláv egybevető nyelvtan]. Zagreb, 2002. 3). A nyelvcsalád és az ősnyelv (horv. *prajezik*, ném. *Ursprache*) vagy alapnyelv fogalma és rekonstruálhatósága is a szakadatlan változások tényén alapszik. A változások lehetnek gyorsabbak vagy lassabbak, nemcsak a különböző nyelvek egymásra hatásának eredményeként, hanem egyazon nyelv egyes fejlődési szakaszaiban is. A nyelvi változásokat térben jól érzékelteti a hullámelmélet, amely — mint tudjuk — JOHANNES SCHMIDT nevéhez fűződik, bár vannak, akik HUGO SCHUHARDTnak tulajdonítják. A genetikailag rokon nyelvek változásait, a változások folyamatát időben szemléletesebben világítja meg a családfa-modell, amely azt szemlélteti, hogy a későbbi rokon nyelvek egy közös ősnyelvből szétválással alakul-

tak ki. A családfa-modell tehát az egyes nyelvek közötti genetikai kapcsolatokat, valamint elkülönülésük időrendjét is szemlélteti. Az azonos nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek elkülönülésében jelentős szerepet játszottak a hangváltozások. Ezek — mint említettük és látni is fogjuk — egész nyelvekre kiható tendenciák, hiszen „izolált fonetikai változás nem létezik... Az artikuláció egységes rendszert alkot, amelynek elemei szoros kapcsolatban állnak egymással. Ebből következik, hogy ha a rendszer egyik részében valamely változás történik, ez a teljes rendszerben is éreztetni fogja hatását, mivel szükséges, hogy a rendszer koherens maradjon” (GRAMMONT, *Traité de phonétique*. 1933. 153; idézi ÉMILE BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale*. Paris, 1966.; szerb fordítása: *Problemi opšte lingvistike*. Beograd, 1975. 97).

A hangváltozások megfordíthatatlan folyamatok eredményei. A szlávban például — a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint — körülbelül a X. században végbement a nazális magánhangzók denazalizációja ($\varrho \rightarrow u/o$, $\varrho \rightarrow e, a$ stb.), ezt követően vokális + nazális konzonáns kapcsolatból nem fejlődött ismét nazális. Ezért szolgál ez a változás megbízható eszközzel a viszonylagos időrend (relatív kronológia) meghatározásában. A hangváltozás tehát „olyan történeti esemény, amely egy hangnak vagy hangcsoportnak más hanggal vagy hangcsoporttal való helyettesítését, felváltását eredményezi” (MIHALJEVIĆ i. m. 7). A hangváltozásokat hangtörvények írják le. A hangtörvény fogalmának klaszikus meghatározása az újgrammatikusoktól származik. Az iskola legjelentősebb horvát képviselője, STJEPAN IVŠIĆ szerint „a hangtörvény olyan hangváltozás rögzítése, amely meghatározott időben, meghatározott területen és meghatározott feltételek mellett megy végbe” (*Slavenska poredbena gramatika*. [Szláv egybevető nyelvtan]. Zagreb, 1970. 22). A hangváltozásokat megtörténtük esetleges előzményeire való tekintettel két nagy csoportra szokták osztani: 1. feltétel nélküli és 2. feltétel(ek)hez kötött változásokra. A feltétel nélküli változások jellemző jegye, hogy egy adott időszakban környezetre való tekintet nélkül minden hangot érintenek, hacsak egy másik „hangtörvény” nem keresztezi hatásukat. Feltétel(ek)en legtöbbször az adott hangnak a szótestben elfoglalt pozícióját (a szó eleje, közepe, vége), a megelőző vagy rákövetkező hang artikulációs jellemzőit (pl. palatális vagy veláris), valamint a hangsúlyt értik. A feltétel nélküli hangváltozás jellegzetes példája a szláv veláris i (y, v) palatális i -vé válása, illetve e két eredetileg önálló fonéma egybeolvadása a déli szláv nyelvekben, valamint a csehben és a szlovákban.

A nyelv története folyamán bekövetkező hangváltozásokat a könnyebb áttekinthetőség végett feltételezett külső jellemzőik szerint is csoportosítani szokták. IVŠIĆ-nél ez a csoportosítás nagyjából megegyezik az újgrammatikusokéval. MIHALJEVIĆ modern összehasonlító szláv nyelvtana ettől némileg eltérő felosztást alkalmaz, de ez lényegét tekintve alig különbözik az újgrammatikusokétól. IVŠIĆ-nél az analógia kettős szerepe kerül előtérbe, így ő két nagy csoportot különböztet meg: a grammatikai és a fogalmi kiegyenlítő-dést (azaz analógiát). Az analógia tulajdonképpen nem más, mint egy szó vagy szóalak megváltozása egy másik szó vagy szóalak mintájára, tehát az analógia fonetikai (de morfológiai és szintaktikai) változások indítóoka, noha bizonyos esetekben a korábbi alak megőrzésére vagy visszaállítására irányuló hatóerő is lehet. Bizonyos analógiás változások képlettel is szemléltethetők: $a : b = c : x$, amely képletben a meghatározandó új alak az x , horvát (szerb) nyelvi példával illusztrálva: $sin : sina = gost : x$ — $sin : sina = gost : g o s t a$ (MIHALJEVIĆ példája az analógia sorrendje tekintetében történetileg helytelen, mivel a nyelvtörténet tanúsága szerint az analógiás hatás eredetileg nem az $-u-$ tövű [sin 'vkinek a fia'] és az $-i-$ tövű [$gost$ 'vendég'] főnevek között ment végbe, hanem ez a két említett típus hasonult az $-o-$ tövek ragozásához, helyesebb lett volna, tehát például $rab : raba = gost : g o s t a = sin : sina$ példasor.) Vannak azonban olyan változások is, amelyek esetében hasonló arányosság nem állítható fel, illetve ha érvényesül, akkor hibás (a stan-

dard nyelvi normától elütő) alakot eredményez, például: *sin* : *sinovi* = *sat* : *satovi* = *dan* : *x*; az így létrehozható **danovi* alak helytelen. Az ilyen alakokat illetik *hibás analógia* elnevezéssel. ROBINS szerint „a W. Scherer által használt ’hamis analógia’ kifejezés azt sugallta, hogy a nyelvi változás ezen oldalának csupán másodlagos jelentőséget tulajdonított” (i. m. 201). Természetesen vannak olyan analógiás változások is, amelyek eredményeképpen egyes alakok ugyanazon paradigmán belül egyenlítődnek ki. Ilyen — sok más mellett — a hsz. *nokat* ’köröm’ nominatívusza, amelybe a *k* analógiás úton jutott, hiszen a nominatívuszban eredetileg *g* állt (vö. or. *ноготь* ’ua.’). A függő esetekhez való hasonulás eredményeként keletkező *k* került a nominatívuszba.

Az analógia fogalma és hatásának elemzése az újgrammatikusoknál akkor került előtérbe, amikor látták, hogy a hangváltozásokat leíró „törvények” nem kivételtelenek, s a kivételeket meg kellett magyarázni. Az analógia hatását, illetve azt a lehetőséget, hogy vele a hangtörvények hatókörén kívül maradt eseteket megmagyarázzák, a latin főnevek bizonyos osztályainak morfológiai viselkedésével illusztrálták. Szemléletes ez például a gör. *génos*, gen. sg. *génous*; szkr. *janas*, gen. sg. *janasas*; lat. *genus*, gen. sg. *generis* esetében. Ezen szavak és a hozzájuk hasonlók alapján a következők állapíthatók meg (vö. LYONS i. m. 32—3): 1. A szanszkrit az ősi idg. *s*-t megtartotta. 2. A görögben az ősi idg. *s* a) mássalhangzók előtt és után, valamint szóvégi helyzetben megmaradt; b) szó elején *h*-vá változott (pl. gör. *heptá*, lat. *septem*, szkr. *sapta*, ang. *seven*); c) magánhangzók között eltűnt (*genesos* — *géneos* — *génous*). 3.. A latinban a) mássalhangzók előtt és után, szóeleji és szóvégi helyzetben megmaradt; b) magánhangzók között *r*-re változott (**genesis* → *generis*).

A ’tisztelet, tisztesség, becsület’ jelentésű lat. *honor* (gen. sg. *honoris*) korai szerzőknél *honos* nominatívuszi alakban is szerepel, de ennek az alaknak a genitívusza is *honoris*. A *honor* nominatívusz a „szabályszerű” *-(o)r* végű főnevekkel való kiegyenlítődéssel jött létre. Van természetesen több olyan főnév is, amelyek esetében ez az analógia nem hatott, amelyek megőrizték a „szabályos” nominatívuszi alakot, pl. *flos*, *-oris*; *mos*, *-oris* stb. LYONS arra a megállapításra jut, hogy „bizonyos hangváltozások csak néhány szóban vagy kisebb szócsoporthoz jelentkeztek, amelyeket a szóban forgó nyelvjárás egy másiktól vett át, s ez a változás aztán analógiás úton terjedt ki népesebb szóosztályokra is. Csak ezt a teljes folyamatot figyelembe véve írhatók le »törvényekkel« a változások” (i. m. 33). A hangváltozások ilyen jellemzését mintegy előrevetíti KARL BRUGMANN, amikor azt mondja, hogy azok „helyileg és szociálisan meghatározott körből” indulnak ki (Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1902. 37). Említésre érdemes W. WILMANNNS megállapítása is, amelyet BREMER munkájából idéz (Sammlung kurzer Grammatiken deutscher Mundarten herausg. von O. Bremer. I. Deutsche Phonetik. Leipzig, 1893. In: WILMANNNS, Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt- Mittel- und Neuhochdeutsch. Erste Abteilung: Lautlehre. Zweite, verbesserte Auflage. Strassburg, 1897. 12): „A szerves [= elsődleges, kiinduló, lényegi — Ny. I.] hangváltozás helyileg, szociálisan ... személyek kis köréhez köthető... Azok a hangváltozások, amelyek egy egész nyelvre kiterjednek, a beszélők többségénél nem szervesen jönnek létre, hanem valamely kisebb körtől veszik át őket, amellyel a többiek érintkeznek.” WILMANNNS természetesen tartja, hogy a hangváltozások szűkebb körből indulnak ki, de továbbterjedve szomszédos területeken is gyökeret verhetnek, sőt az is előfordul, hogy sok új sajátosság átvétele folytán dialektushatárok is eltolódnak. Szerinte — amint a továbbiakban ki is fejti — tehát nem is az érintettek körének nagysága, sőt nem is az érintkezés maga lényeges, hanem a változások alapfeltételeinek megléte, azaz fel kell tennünk nagy számú egyénnél ugyanazt a hajlamot, amely aztán egyenlő mértékben jut kifejezésre. Tehát a hangválto-

zások alapoka nem az érintkezés, hanem „azok az előfeltételek, amelyek az egész nyelvterületre érvényesek” (WILMANNUS i. m. 13).

Tovább lépve ezen a lényegében pszichológiai magyarázó elven, a tudatosságnak is fontos szerepet tulajdonítva, PAUL 1898-ban a következőket írja: „Tudomásom szerint a különböző nyelvjárásokban vagy az egyik, vagy a másik [ti. artikulációs mód — Ny. I.] elfogadott, de egyiknek a másikba való átmenete aligha magyarázható másként, mint úgy, hogy az ingadozó artikulációt nem korrigálták, mert a hangzás egyes eltérései nem voltak szembeszökőek” (Prinzipien der Sprachgeschichte. Dritte Auflage. Halle a. S., 1898. 59). Más megközelítésben ugyanerről beszél a modern nyelvész is, amikor egyes változások létrejötte vagy létre nem jötte tekintetében mindenféle értékítéletet elutasít: „Az ember azt gondolná, hogy a grammatikusoknak — éppen úgy, mint a szülőknek vagy a tanítóknak — a hamis [vagy annak érzett — az én megjegyzésem, Ny. I.] analógiákat a gyermekek, de a felnőtt beszélők esetében is helyesbítenük kellene. Amikor azonban a XIX. század folyamán Európa klasszikus és vulgáris nyelveinek történeti és prehistorikus fejlődését behatóbban tanulmányozni kezdték, felismerték, hogy az analógia minden korban a nyelvfejlődés fontos tényezője volt, és jelenségei nem értékelhetők a nyelv hanyatlása vagy romlásaként.” (LYONS i. m. 31). A kutatók folyamatosan vizsgálták és vizsgálják bizonyos hangok artikulációs változatainak kialakulását, illetve terjedését. ECKHARDT SÁNDOR például az uvuláris *r* hangot párizsi *r*-nek nevezte, s megállapította, hogy „a hivatali nyelv útján terjedve ma már [ti. az ő korában — Ny. I.] az egész országban hallható”. (Mai francia nyelvtan. 3. kiadás. Bp., 1988. 42). Megfigyelte ugyanakkor, hogy a párizsi népnyelv „alacsonyabb rétegeiben” a német *ch*-val jelölt hanghoz hasonló veláris spiránst ejtenek, amely persze „hanyag ejtésben” másoknál is hallható (ECKHARDT S. i. h.). Ugyanerről a hangról mondja PÉTER MIHÁLY, hogy „presztízskonnotációja érzelmi mozzanatok is tartalmazhat”, mint a régebbi arisztokratikus raccsolás, amely azonban az *r*-nek ezt az ejtését nem tette általánossá (PÉTER M., A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 30).

A hangváltozások típusainak lefolyásuk ideje szerinti elemzésében WUNDT lassú, fokozatos változást (Lautwandel) és ugrásszerű változást (Lautwechsel) különböztet meg (Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache. Leipzig, 1900. 362). Lassú, fokozatos változás olyan esetekben következik be, amelyekben a folyamatban résztvevő hang kisebb artikulációs módosulások, eltolódások szakadatlan folyamatában megy át egy másikba. Ilyen típusú változás — egyebek mellett — az ősi fgr. szókezdő *p*-nek *f*-hanggá változása a magyarban. Ennek folyamatát BÁRCZI GÉZA a következőképpen szemlélteti: „*p*-.....*p*'-.....*pφ*-.....*pf*-.....*f*” (Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1955. 63). Felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy a szókezdő fgr. *p*-nek lehet a magyarban *p*-, sőt *b*-megfelelője is, ami egyfelől ellene szól a hangváltozások kivétel nélküliségének, másfelől felveti a változások időrendjének kérdését is. A változások egymáshoz viszonyított időrendjének, az ún. relatív kronológiának alkalmazásához az újabb egybevető nyelvtanok több meggyőző példát is felsorakoztatnak. Az előbbi változás egyébként az ún. feltételhez nem kötött változások közé tartozik. WUNDT az ugrásszerű változásra is hoz példát, az igd. **penk^e* > lat. *quinque* 'öt' *p* > *qu* fejlődése, amely a hangkörnyezettől függetlennek tekinthető. (Vö. RANKO MATASOVIĆ, Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika [Rövid történeti egybevető latin nyelvtan]. Zagreb, 1997. 63.)

A hangváltozások típusait bemutatva MIHALJEVIĆ abból indul ki, hogy „a különböző nyelvekben a hangváltozások nagyon hasonló módon mennek végbe, ennél fogva tipológiájuk is megalkotható” (i. m. 13—4). A főbb típusok a következők: gyengítés (ezen belül: aferézis, apokópa, szinkópa, redukció, haplológia), erősítés, hanghozzátdálás, hangátvetés, összeolvadás, hasadás, asszimiláció és disszimiláció. A különböző nyelvcsaládokba

tartozó nyelvekben végbemenő fonológiai változások egyes típusairól a következő általános elvek állapíthatók meg: 1. a nazális magánhangzók (mint említettük is) orális magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolatból fejlődnek, ami az ószlávra éppúgy érvényes, mint a franciára; 2. az okkluzívák gyakran mennek át frikatívákba; 3. a hangsúlytalan szótagokban, különösen a dinamikus hangsúlyozású nyelvekben, a magánhangzók gyakran bizonytalan artikulációjú, meghatározhatatlan hanggá válnak; 4. az apokópa jelensége (hangzókiesés a szóvégén) gyakoribb az aferézisnél (hangzókiesés a szó elején) (vö. MATASOVIĆ, *Uvod u poredbenu lingvistiku*. [Bevezetés az összehasonlító nyelvtudományba] Zagreb, 2001. 92—3).

A változások viszonylagos időrendje az egyes hangfejlődési tendenciák (hangtörvények) érvényesülésének egymáshoz való viszonya alapján határozható meg. Ennek a viszonyoknak MIHALJEVIĆ három fő típusát különbözteti meg: egymás erősítését, „táplálását”, a hatás elleni védekezést, valamint a semleges viszonyulást. Felhozott példája elsősorban a szlavisták számára nagyon szemléletes. Az idg. *aj diftongus monoftongizálódási folyamata eredményeként keletkező hosszú *ē* elvileg részt vehetne az első szláv palatalizációban, amelynek eredményeként a velárisok (*k, g, h*) palatálisokká (*č, ž, š*) váltak. Az idg. *kajna 'büntetés; érték, ár' ósszláv (közös szláv) *kēna-vá alakult, amely így — mint mondtuk — alá lett volna vetve az első palatalizáció néven ismert közös szláv hangváltozásnak. Tekintettel azonban arra, hogy a monoftongizálódással keletkezett *ē* esetében a palatalizáló hatás nem érvényesül, hiszen a szláv szó nem *čana-nak hangzik, hanem *cēna*-nak, megállapítható, hogy az első palatalizáció folyamata időben megelőzte a diftongusok monoftongizálódását (MIHALJEVIĆ i. m. 21). Hasonlóan fontosak a kronológia tekintetében a jövevényszavak is. Ha olyan jövevényszavakat veszünk, amelyek egy átvevő nyelvben ki lehetnek téve A és B hangváltozásnak is, de csak B változáson mennek át, akkor — az imént említett példához hasonlóan — az A változás korábbi a B változásnál. Például a vulg. latin *kers-* (belőle lett később *Cres* sziget neve) ki van téve az első palatalizáció és a likvida-metatézis változásának is. Miután a horvát szóban csak a hangátvetés figyelhető meg, következtethetünk rá, hogy a velárisok első palatalizációja korábbi jelenség a hangátvetésnél, s így ez a szó az első palatalizáció lezajlása után, de a likvida-metatézis tendenciájának érvényesülése előtt került át a szlávba. Hasonló példák sokaságával számolhatunk a magyarban is, lett légyen a magyar az átvevő vagy átadó nyelv. Szláv jövevényszavaink egy részében találkozunk az ósszláv vagy közös szláv nazálisokkal. Ezek a szlávban idg. magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolatból alakultak (l. fentebb is) az ún. nyíltszótagos tendencia következményeként, de — mint említettük — nazalításukat körülbelül a X. század végéig elvesztették. Ha tehát a magyarban *abroncs, bolond, galamb* stb. szóalakok fordulnak elő, akkor ezek még a denalizáció lezajlása előtt kerültek nyelvünkbe. Ugyanígy segítenek az időpont meghatározásában az átadó nyelvben végbement hangváltozások, például a horvát (szerb) nyelvbe átkerült magyar szavak esetében is. A magyar *gyöngy* a horvátba *đunđ* alakban került át. Az *u* a horvátban a magyar *ü*-t helyettesítő hang, tehát az átvett szó *gyüngy* volt, azaz a magyar *ü* > *ö* nyíltabbá válás előtti forma. Előfordul ugyanakkor *đenděš* szóalak is, amelyben viszont már a magyar *ö* hangot helyettesítő horvát *e* található, ez tehát fiatalabb átvétel (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Bp., 1985. 206—7). A hangváltozásokban igen fontos szerepe van az analógián alapuló kiegyenlítőedésnek, amit példákkal IVŠIĆ és MIHALJEVIĆ alapján a következőkben foglalhatunk össze.

1. Belső grammatikai kiegyenlítőédek: a) a névszóragozási esetekben, például ószl. *ноготь*, or. *ноготь*, le. *nogieć*, cs. *nehet*, hsz. *nokat* 'köröm' (a gen. sg. analógiájára); ószl. *кату-ене*, hsz. *камен,-ена*, or. *камень* 'kő', gen. sg. *камня* stb.; hsz. acc. pl. *sinove* 'vkinek a fiait', dat. pl. *sinovima* — vö. ószl. *synътъ, syny* stb.; b) igealakokban, például

praes. sing. 1. *-m* rag (az ún. atematikus igék mintájára); új inf. alakulása például az aorisztosz analógiájára: *donesti* : *donijeh* 'hozni; hoztam' = *don(ij)eti* : *don(ij)eh*; c) a főnevek ún. *prijeglas* ('hangzóátalakulás, áthangzás; Umlaut) jelenségét is ide sorolhatjuk, amelynek lényege, hogy palatális mássalhangzó után nem állhat veláris magánhangzó, tehát: *selo* 'falú' — *polje* 'mező'; *volovi* 'ökrök' — *noževi* 'kések' stb.

2. Külső grammatikai kiegyenlítődések: a paradigmák analógiás alapon történő egyszerűsödése, melynek következtében például az egykori *-u-* tövű főnevek (pl. a már említett *synb*) beolvadtak az *-o-* tövűek ragozásába.

3. Fogalmi kiegyenlítődések: a) rokon (egy rendszerbe tartozó) fogalmak között; így magyarázható például a 'kilenc' jelentésű számnév szókezdő *d-*je valamennyi szláv nyelvben (ószl. *devętb*, hsz. *devet*, or. *деветъ* stb), szemben az idg. szókezdő *n-*nel (pl. ói. *náva*, ófn. *niun* stb.), a 'tíz' jelentésű *desętb* analógiájára; b) ellentétes fogalmak között, például hsz. *danju* 'nappal' (a *noću* 'éjjel hatására); *milom* 'szeretettel, kedvesen' (a *silom* 'erőszakkal, erővel' hatására).

A hangváltozások másik gyakori típusa a disszimiláció. Disszimilációról akkor beszélünk, ha „az indukáló hang oly módon hat a vele azonos vagy képzés szempontjából vele rokon indukált hangra, hogy helyette egy új, az indukáló hangtól nagyobb mértékben (több képzésmozzanatban) elütő, kevésbé rokon hang lép fel” (BÁRCZI i. m. 67). A magyarban a disszimiláció több jövevényszó alakjának fejlődésében is megfigyelhető, például ném. *erker* > magy. *erkély*, ném. *vierer* > magy. *fillér*, szl. *ugorka* > magy. *uborka* stb. A szlávban ez a jelenség még az őrsláv korra megy vissza, jellegzetes példája az eredeti **dt* és **tt* változása *st-re*, például **pletti* > hsz. *plesti* (praes.: *pletem* 'fon' (vö. MIHALJEVIĆ i. m. 19).

A hang-, illetve hangalak-változásoknak különleges típusa a népetimológia, amelyet BÁRCZI a belső analógia különös esetének tart: „Különös esete a belső analógiának. Voltaképpen itt is két hasonló hangalakú és jelentésű, tehát erős asszociációs kapcsolatban levő szó hat egymásra, azonban e szavak egyike valamely okból nem elemezhető, pl. idegen szó, amely a nyelvben családtalan vagy már elszigetelődött, esetleg kiavuló félben lévő szó; a másik ezt hatásában magához idomítva mintegy értelmessé teszi, bekapcsolja egy etimologikus rendszerbe” (BÁRCZI i. m. 78). BÁRCZI példái közül néhány: *perenospora* > *fenerosszpora*, *marcipán* > *marcifánk*, *chirurgus* > *kirorvos* stb. Jelentésében HADROVICS LÁSZLÓ is részletesen foglalkozik evvel a nyelvi változással: „Lényege az [ti. a népetimológiának — Ny. I.], hogy az összecsengés alapján más szó jelentését magyarázzuk bele az illető szóba, és ennek érdekében a szó hangalakját a vélt rokonéhoz igazítjuk.” (Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 80). Érdekesek a szláv kölcsönszavakból alakult népetimológiák. A régi magyar *számszerij* egy szl. *samostręlb* 'magától lövő' átvátele. A magyar szó *szám-szer* részének külön értelme nincs, „de összetételekben azt jelezheti, hogy valami különleges *ij-ről* volt szó” (uo.). HADROVICS megemlíti a *bajtárs* szót is, amelynek *-társ* utótagja a török eredetű *pajtás -tás* képzőjére megy vissza, amelyet a magyarban már nagyon korán *társ*-nak értelmeztek. Az így önállósult *paj*-nak azonban nem volt jelentése, ezért részben a régi magyar *pajk* 'inas, szolga' szóval, részben pedig a katonaságra vonatkoztatható *baj*-jal összehozva alakult a *bajtárs* szó. Népetimológián alapul több helységnév is, például a Győr-Sopron megyei *Hidegség* (horv. *Vedešin*, *Hidešin*), amelynek eredeti alakja *Hidegséd* 'hideg patak' volt, a *séd* szó jelentése elavult, a nyelvhasználatból kivészett, ezért az „értelmes” *-ség* képzővel azonosították. Hasonló összecsengéseken alapuló népetimológiák más nyelvekben is kimutathatók. IVŠIĆ több példát is említ. Talán a legérdekesebb a *hodočastvo*, *hodočašće* 'zarándoklat', *hodočasnik* 'zarándok' példája, amelyekbe a nyelvérzék a *čast* 'tisztesség, tisztelet' alapján 'tisztesség, tiszteletadás' jelentést érzi bele, holott mindössze az egykori *hodok* 'aki megy, jár; utas'

jelentésű főnév derivátumáról van szó, amelynek jelentése egyszerűen 'utazás', illetve 'utazó, utas'.

A hangváltozások okainak kutatásában PAULnak abból a megállapításából indulhatunk ki, hogy minden hangváltozás a kiejtés ingadozásán alapul, ám mivel nincs minden szó egyforma mértékben kitéve a rossz ejtésnek, elvileg elvárható, hogy a beszélők egy része a „normális”, másik része a „romlott” ejtés mellett marad, mindegyik a megfelelő alakok gyakorisága szerint. Ez azonban nincs így, mivel a beszélők számára a „romlott” artikulációjú („eltorzult”) hang is „normálisnak” tűnik. Annak bizonyítása, hogy hangváltozások lehetségesek, sőt szükségszerűek, még nem magyarázza meg az egyes jelenségeket. Ehhez tudnunk kell, mely tényezők okozzák a normális (bizonyos korokban annak elfogadott — Ny. I.) formáktól való eltéréseket. Egyaránt figyelembe kell vennünk a hangok (hangkomplexumok) létrehozásában szerepet játszó fizikai és pszichikai tényezőket: a beszélő hangképző szerveinek működése folytán keletkező mozgásérzeteket, valamint a hallgatóban keltett hangérzeteket. Az ismétlődő mozgásérzetek emlékképeket hagynak maguk után. A mozgás- és hangérzetek nem tudatosak, hanem automatikusak. „Nagy tévedés azt hinnünk, hogy egy szó hangzásának ... felfogásához ... minden egyes hangnak, amelyekből a szó áll, világosan tudatunkba kell hatolnia.” (PAUL i. m. 46—7). Az eleinte tudatosan ható képzetek gyakorlás során érik el az automatikus működés képességét. Ez teszi lehetővé a képzetek gyors egymásutánban való megjelenését, a beszédet. Az automatikus, ösztönös működés persze nem zár ki bizonyos kontrollt sem. Észrevehetjük a megszokottól való legkisebb eltérést még akkor is, ha nem okoz (mint ahogy valójában csak igen ritkán idéz elő) percepciót zavart. Az eltérések esetleges észlelése nem jelenti azonban egyúttal a szóban forgó változás vagy módosulás természetének és okainak megértését (i. m. 49—50). Az egyes hangok közötti artikulációs átmenet számtalan fokozaton keresztül valósulhat meg. Ha az artikulációs ingadozások rendszeresen egy meghatározott irányban hatnak, akkor percepciót változást is eredményeznek. BÁRCZI G. ezt a folyamatot a már említett **p- > f-* változással szemlélteti.

Korábban amerikai szociolingvisták térképezték fel néhány hangváltozást. LABOV szerint a változásoknak tizenhárom stádiuma mutatható ki (l. RONALD WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 183—4). A tizenhárom fokozat közül nyolc ún. alulról jövő, öt pedig felülről jövő változás. Az „alulról jövő” meghatározás azt jelenti, hogy „a beszélőközösségnek a társadalmi ranglétrán alacsonyabb helyen álló csoportja kezdeményezi, amikor e csoport identitástudata meggyengül” (i. m. 183). A változó nyelvi formának gyakran regionális státuszjelölő funkciója van. Az illető beszélőközösségbe időközben belépő csoportok e változás(oka)t normaként fogadják el, s adott helyzetben és körülmények között később maguk is újabb változás(oka)t kezdeményeznek. Ha a változást megindító csoport nem rendelkezik megfelelő társadalmi presztízzsel, a magasabb státuszú csoportok az új formát stigmatizálhatják, ami felülről eredő változást indít el. A szociolingvisztikai magyarázat sok mindent megvilágít, de az, hogy miként alkalmazható a régmúltban, például az ómagyar korban vagy az ún. közös szláv korszakban, további kutatást igényel. Tény, hogy a mai szociolingvisztikai interpretációk gyökereit PAULnál, illetve kortársainál kell keresnünk. PAUL szerint a hangváltozások a nyelvnek generációról generációra történő áthagyományozásában gyökereznek. A hallás utáni utánzás — mint említettük — nem annyira pontos, hogy a hallott mintát a legapróbb részletekig képes lenne utánozni. PAUL koncepcióját részletesen is kifejti WILMANN (i. m. 8—18). Szerinte a hangváltozások okát a látszólag azonos hangzású kettős alakokban (Doppelformen) kell keresnünk, amelyek között az esetleg csupán árnyalati különbségeket a beszélők nemigen észlelik. (Ez volt — mint láttuk — az újgrammatikusok felfogása is.) A nyelvi tudat a szó „szabályos” alakját (Normalform) őrzi, de ez nem jut mindig kifejezésre. Elvileg elvár-

hatnánk, hogy a beszélők egy része a „szabályos” ejtés mellett marad, másik része pedig a romlott, „korcs” artikulációhoz (entartete Artikulation) igazodik. Ez azonban nem így történik, minthogy a legtöbb beszélő számára a romlott kiejtés is szabályosnak tűnik. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki ALEKSANDAR BELIĆ is „Priroda glasova” [A hangok természetéről és a nyelvi fejlődésről]. Beograd, 1958. 283): „Ismeretes, hogy milyen jelentőségük van a nyelvekben az ún. hangtörvényeknek (következetes hangváltozásoknak), és mennyi vita folyik arról, hogy ezek valóban törvények vagy csupán szabályok; mennyiben jelentkezik szabályszerűség az egyes változásokban, honnét erednek a változások... Elegendő-e csupán a nyelvérzékre, annak ingadozásaira, eltolódásaira hivatkoznunk, amelyek természetes következményei a nemzedékváltásoknak, s amelyek következtében apró módosulások sorozata hangváltozást eredményez, vagy helyesebb azt feltételeznünk, hogy minden hang létrejöttének bizonyos határok között szabad mozgástere van úgy, hogy tulajdonképpen ugyanazon hang variánsai jönnek létre. Az új variánst nem érzik újnak mindaddig, amíg újabb nemzedékek nyelvében nem terjed el egy újabb változat, amely ismét lehetővé teszi a megengedett határokon belüli variánsok kialakulását.”

A hangváltozások, illetve, mint eddig láttuk: ingadozások fő okaként hagyományosan a gazdaságosságra való törekvést említik, azt ugyanis, hogy a beszélszerveknek minél kevesebb munkát kelljen végezniük. „Annak okát, hogy az eltávolodás [ti. valamely hang eredeti, egyedi képzési helyétől vagy módjától — Ny. I.] egyik esetben nagyobb, mint a másikban, aligha kereshetjük másban, mint abban, hogy a beszélszerveknek valamely tekintetben ez k é n y e l m e s e b b” (PAUL ritkítása, 53). Számos olyan hangváltozással találkozunk, amelyről mai nyelvérzékünk és hangképző szerveink működése alapján is elmondható, hogy az eredményként létrejövő hang vagy hangcsoport artikulálása a beszélszervek számára kisebb erőfeszítést jelent, mint az indukált hangé vagy hangcsoporté. A lat. *septem*, *octo* szavak explozív + *t* hangcsoportja az olaszban *sette*, *otto* alakká egyszerűsödött. Ebben az esetben (és a hasonlóknak) a kényelem, a kisebb erőfeszítés elve jó magyarázatnak tűnik. Az is lehetséges, hogy ugyanezen az alapon lett az egykori magyar *romt*, *bomt*, *hímt* szavakból *ront*, *bont*, *hint* (BÁRCZI, Magyar hangtörténet. Bp., 1954. 89). Esetleg magyarázó ok lehet a kisebb erőfeszítés elve a *tl* és *dl* hangcsoportok egyszerűsödésére a déli és keleti szláv nyelvekben, például *modliti (*se*) → *moliti se* 'imádkozik, kér'. Hasonló okra vezethető vissza már az ősszlávban a hangzósságra való törekvés, amely az ún. nyíltszótagos törvény érvényesülésében nyilvánult meg. H. TÓTH IMRE szerint (Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Szeged, 1993. 93) „az ősszláv nyelvbe és az egyes szláv dialektusokba bekerült jövevényszók gyakran tartalmaztak olyan hangkapcsolatokat, amelyekben a növekvő hangzósság nem érvényesült. Ilyenkor redukált magánhangzók (redukált *i = ɨ* és redukált *u = ʊ*) betoldásával hozták létre a növekvő hangzósságot, illetve *t e t t é k k ö n n y e b b é* az ejtést [az én ritkításom — Ny. I.], például gör. *organon* → szl. *orɔganɔ*; gör. *pszálmosz* → szl. *pɔsalɔmɔ* stb.”.

A kényelemre, a könnyebbnek tartott artikulációra való törekvés azonban relatív. Például a szótagalkotó *r* artikulációja a szlávok többségének semmiféle „kényelmetlenséget” nem okoz, szemben a magyar vagy akár a német beszélőkkel, akik az ilyen (többperdületű) *r* előtt (ritkán utána) valamilyen kísérő vokálist, leggyakrabban *a*-t vagy *e*-t ejtenek. A hangképző szervek számára például horvát vagy szerb anyanyelvűeknél nem okoz ennek a hangnak az artikulációja semmiféle nehézséget, sőt azokat a magyar szavakat, amelyekben az *r*-t magánhangzó előzi meg, evvel a vokalikus *r*-rel veszük át, például magyar *teher* → hsz. *trh*, magyar *tornác* → hsz. *trnac*, magyar *törköly* → hsz. *trkulj* stb. (vö. HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.).

A fonémarendszer egyszerűsödését, illetve kiegyenlítődsét eredményezhetik a különböző típusú összeolvadások is. Ilyen jelenség az idg. diftongusok monoftongizálódása a szlávban, például *aj* > *ē* (*kajna → *cēna* ← *kēna) vagy a nazálisok kialakulása, például *pont-i-s > *poṭb* stb.

A kényelmi szemponttal, illetve magyarázó elvvel rokon elgondolás az, amelyik az indukált és az indukáló hang közötti csekély képzésbeli különbséget tartja már pusztán létezésénél fogva is bizonyos hangváltozások indító okának. (Ez lehet az a bizonyos „hajlam”, amelyre WILMANNNS céloz.). Viszonylag meggyőző IVŠIĆ példája (i. m. 33), noha részletesebb fejtegetésbe nem bocsátkozik: „A latin *fumus* (‘füst’) szóban (gör. *δῦμος*, idg. *dhūmos) *f* hang szerepel, szemben a mi [horvát [szerb] — Ny. I.] *d* hangunkkal, a gör. *δ*-vel, illetve az idg. *dh*-val. A lat. *f*-et könnyebben megérthetjük, ha tudjuk, hogy a fonetikai folyamat a *dh* > *f* változás mentén zajlott le. A gör. *δ*-t interdentalis spiránsként artikulálták, így ejtették az egykori latinban is, amelyben aztán *f*-fé változott, azaz olyan részhanggá, amelyet az alsó ajak és a felső fogsor között képezünk. Ebben az esetben, amelyben interdentalis spiráns vált labiodentalis spiránssá, szubsztitúcióról, azaz hanghelyettesítésről beszélünk.” (Vö. MATASOVIĆ megállapítását fentebb.) Természetes, hogy a hanghelyettesítés fokozatos, lassú változás eredménye (vö. fgr. *p*- > magyar *f*-), alapfeltétele a képzés helyének hasonlósága. A hanghelyettesítésnek nagy jelentősége van a genetikailag rokon nyelvek bizonyos szavaiban kimutatható szabályszerű hangmegfelelésekben, de a nyelvi kontaktusokban is. IVŠIĆ ennek megfelelően így folytatja: „Ha mindezt [ti. az eddig elmondottakat — Ny. I.] tudjuk, akkor könnyen megérthetjük azt is, hogy az oroszok fülükkel átvéve (tkp. felfogva, érzékelve — Ny. I.) a gör. *δ*-t *f*-fel helyettesítik, ezért írják *Marfa*, *Fjodor*, *kafedra* alakokat [és ejtenek is — Ny. I.] a *Martha*, *Theodor*, *kathedra* megfelelőiként.”

Különösen előtérbe kerül ez a nyelvi kontaktusok olyan eseteiben, amelyekben egy átvett szó valamely hangjának (mint részben fentebb is láttuk) az átvevő nyelvben nincs egyenértékű megfelelője. Ilyenkor érvényesül az az elv, hogy a szóban forgó hangot olyan átvevő nyelvel helyettesítik, amely artikuláció tekintetében a legközelebb áll hozzá. Jó példa az or. *xopouo* — magyar *karasó* esete. Az effajta helyettesítések persze az átvevő vagy utánzó nyelvben nagyon ritkán indukálnak hangváltozást. Meghatározott helyzetben, bizonyos társadalmi és történelmi körülmények között előfordulhat azonban, hogy két nyelv beszélői úgy kerülnek kapcsolatba egymással, hogy nem jön létre ugyan helyettesítés, de az átvevő nyelv hangrendszere gazdagodik, vagy esetleg bizonyos hangok artikulációja az illető anyaországbeli standardtól elütő lesz. A magyarországi szláv nemzetiségek hangrendszerében magyar hatásra helyet kapott az *ö* (*ō*) és az *ü* (*ī*), valamint a magánhangzók időtartam szerinti megkülönböztetése. A horvát vagy a szerb standardtól eltér — egyebek mellett — az *o* vagy az *e* artikulációja is. Hasonló hangváltozások figyelhetők meg (elsősorban német hatásra) a burgenlandi horvátban is. Ezek a hangváltozások intenzív és folyamatos idegen nyelvi hatásra a beszélők kisebb csoportjából indulnak ki, de megmaradnak nyelvjárási vagy regionális irodalmi nyelvi szinten, az adott dialektus vagy helyi nyelv keretei között. Magában az átvevő nyelvben biztosan nem idéznek elő olyan változást, amely általánossá válnék. A standardtól elütő artikuláció eleinte csak a jövevényszavakban jelentkezik. Ezek bizonyos hangjainak jellegzetes, újszerű ejtése megvalósulhat aztán az anyanyelvi szavakban is. Az effajta változások kutatása interdiszciplináris vizsgálódást igényel, amennyiben elsősorban a kísérleti fonetika, valamint — bizonyos fokig — a pszicholingvisztika illetékességi körébe tartozik. Ismeretes olyan felfogás is, amely szerint az egyén „egy fejlettebb nyelvi formatórából (Formenschatz) csak egy részt vesz át, egyidejűleg képes azonban arra is, hogy ezt a részt öntevékenyen gyarapítsa, s az elsajátított minták alapján új szavakat is alkosson.

Ez a képesség a gyermeknyelvben a legszembetűnőbb” (WILMANNNS i. m. 17). Ezen az úton keletkezhetnek „hamis analógiák” is (vö. fentebb), amelyek egy része a nyelvi tudat fejlődésével eltűnik, bizonyos részük azonban átmehet a nyelvhasználatba. Nem véletlen tehát, hogy a hangváltozások egyik feltételezett okaként a gyermeknyelvet is megemlítik. Nem valószínű azonban, hogy a gyermeknyelvi artikuláció vagy az ilyen módon keletkező analógiák mélyreható és átfogó nyelvi változásokat eredményeznének. Ugyanígy utalhatunk az életkor szerepére is a nyelvhasználatban, így bizonyos hangképzési és artikulációs sajátosságok tekintetében is (Vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995.; különösen: 95).

A hangváltozások lehetséges oka a beszédtempó gyorsulása: „A tempógyorsulás kétségkívül hatással van az ejtésre (artikuláció), másfelől azonban az észlelésre is. Minél gyorsabb az elhangzó beszéd, annál bizonytalanabban működnek a percepciók folyamatok, nagyobb a tévedés lehetősége, amely azután forrása lehet a lassú átalakulásoknak, változásoknak.” (GÓSY M. 1998. i. m. 280). Az is igazolt tény azonban, hogy „a tempónövekedés hatással van a feldolgozó rendszer működési sebességére is” (GÓSY M., Pszicholingvisztika. Bp., 1999. 108). Feltehetően hasonló magyarázata lehet az ószláv (és ószláv) *jat* (*ě*) sajátos fejlődésének a horvátban és a szerbben. Ez az idg. hosszú *e*-re vagy — mint láttuk egy fentebb részletezett példában — *ai* kettőshangzóra visszamenő hang, amely az írott emlékek tanúsága szerint diftongikus artikulációjú volt, a különböző dialektusokban *e*, *i* vagy (*i*)*je* hanggá fejlődött attól függően, hogy az eredeti kettőshangzó melyik eleme vált uralkodóvá az artikulációban. Úgy tűnik azonban, hogy a monoftongizálás nem volt teljes, legalábbis egyes déli szláv nyelvjárásokban, hiszen az *e* és az *i* mellett megmaradt a diftongikus artikuláció is. A beszédtempó gyorsulását egyébként WUNDT is megemlíti, amikor így nyilatkozik: „Ha mindent figyelmen kívül hagyunk is ... van egy körülmény, amely az elmúlt évszázadok folyamán állandóan, kisebb időközökben észrevétlenül, egészében véve azonban feltartóztatlanul változott: ez a beszéd *s e b e s s é g e*” (WUNDT ritkítása — i. m. 418).

A fentiekben megkíséreltem röviden összefoglalni mindazt, amit erről a történeti és leíró szempontból egyaránt fontos jelenségről, főképpen okairól, motívumairól tudunk. Láttuk, hogy az újgrammatikusok a hangsúlyt a tendenciák átfogó voltára, törvényjellegére helyezték. A fonetikusok — főként legújabbban — a hangképzési adottságokban, szokásokban, illetve a beszédtempóban kutatják az okokat. A szociolingvisztika pedig igazsággal híven leírni és feltérképezni az egyes változásokat.

Bizonyosnak látszik, hogy a hangváltozások egyes szavakban következnek be (vö. a többször említett idg. és szláv változásokat), hanghelyettesítésre szókölsönzések esetében kerül sor. Ugyancsak nagy valószínűséggel állítható, hogy két tényező: a kényelemre való törekvés (WUNDT meghatározása), azaz a hangképző szervek munkájának egyszerűbbé tétele, valamint a beszédtempó gyorsulása is fontos szerepet játszott és játszik a hangváltozások kialakulásában. A probléma ezekben az egyébként reális feltételezésekben az, hogy a kényelem szempontját csak óvatosan lehet alkalmazni, hiszen ami például a szlávoknak „könnyű”, az a magyaroknak vagy a németeknek „nehéz” (l. pl. a szótagalkotó *r* artikulálását), a beszédtempó gyorsulása pedig csak azóta igazolható tapasztalati úton is, amióta hangfelvételekkel rendelkezünk, noha fokozatos, hol erősebb, hol mérsékeltebb gyorsulást a múltra vonatkozóan is feltételezhetünk, ennek eredménye lehet például a szóvégi magánhangzók lekopása a magyarban vagy az úgynevezett gyenge helyzetű redukált hangok kiesése a szlávban. Külön kutatómunkával lehetne kideríteni — egyebek mellett — azt is, hogy egy bizonyos dialektust beszélőknek vagy valamely nyelv nem anyanyelvi területen élő beszélőinek artikulációja hat-e egyáltalán, s ha igen, akkor mennyiben és hogyan, az anyanyelvi területen élők nyelvhasználatára (vö. BANCZEROWSKI JANUSZ, Nyelvek a mai

világban. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER N. — LENGYEL K. Bp., 1999. 40—3). Ennek részletesebb taglalása azonban már meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

On sound change

This paper discusses various sound changes occurring in the course of the history of a language, especially with respect to their articulatory or psychological motivations. On the basis of some classical and modern approaches, the author lists four main reasons for sound change: ease of articulation, analogy, increased speech rate, as well as some extralinguistic factors. The specific claims are illustrated primarily by Hungarian and Slavic examples.

ISTVÁN NYOMÁRKAY

Az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnévképző

I.

1. Folyóiratunk 2004. évi 1. számában (75—9) FEHÉRTÓI KATALIN egy korábbi helynévtanulmányommal (Nyíri-Eml. 29—36; Név és tört. 162—8) foglalkozik. Szerinte ezzel az írással „valójában” az volt a célom, hogy a *Tokaj* helynév korábbi magyarázatát elvessem, magyar eredetét pedig bizonyítsam. Ugy véli, hogy a *Tokaj* névmagyarázatával törekedtem igazolni — tudományos tekintélyekkel szemben is — az ómagyar *-j* helynévképző meglétét és birtokképzőként nyelvünkben eredeztetését, sőt a *Tokaj*-féle magyar nyelvi eredetű névalakoknak — az ómagyar kor hasonló alakú szláv eredetű neveivel szemben — nagy számbeli fölényét vallottam. Véleménye szerint az „ügynevezett »magyar« nevek” szerepének túlhangsúlyozása azért is veszélyes, mert utat nyithat a korábban részemről is kifogásolt „nyelvi babonák” előtt, netalán „a médiákban [sic!] is” szokásos romantikus névmagyarázatok irányába vezethet el. Sajnálatosnak tartja továbbá a szerző, hogy „nagyhatású” tanulmányom megjelenése után „félreértéseken alapuló megnyilatkozások láttak napvilágot”, hogy követőim is akadt, TÓTH VALÉRIA, akit nyomban meg is kritizál — a *Tokaj*-ra hasonlító *Pokaj* név szerinte rossz TÓTH-féle magyarázatát előtérbe helyezve — többek között azért is, mert némely etimonjában a magyar *-j* képzőre is utalást talál.

2. Fehértói Katalinnak cikkem szándékairól vallott fenti sommás megjegyzéseit, amelyek az adott témáról szóló konkrét mondanivalója között itt-ott felbukkannak, magától értetődően nem kívánom sorra-rendre kommentálni. Két vonatkozást azonban a továbbiakhoz előljáróban mégis szóba kell hoznom.

Ami a korai ómagyar kor neveinek magyar—szláv eredetviszonyait illeti, veszélyesnek minősített állításomat a szerző így idézi: a „*-j*, *-aj/-ej* végű nevek zöme más, mint magyar nem lehet” (i. h. 76). Részemről szőrszálhasogatás volna azt kifogásolni, hogy az idézet alanya nem pontos, lényege ugyanis mindenképpen helytálló. Készséggel elismerem: fogalmazásom nemcsak hogy nem pontos, hanem nem is valós. Az idéztem szakirodalomhoz a magam véleményét is hozzátéve azt kellett volna írnom, hogy a Kárpát-medencére vonatkozó ómagyar kori forrásanyagban az *aj/ej* végű tulajdonnevek között